

نشانه – معناشناسی مکان در عکس‌های خانوادگی

افسانه کامران

دکتری پژوهش هنر، دانشگاه الزهرا

این مقاله در شماره ۵ فصلنامه نقد نامه (نقد نشانه شناسی هنر) ، بهار ۱۳۹۳ به چاپ رسیده است.

afsanehkamran@gmail.com

چکیده

شناخت مکان در عکس‌های خانوادگی از آن رو اهمیت دارد که با درک معنای آن می‌توانیم به بخشی از فرآیند خلق معنا در این عکس‌ها دست یابیم. در واقع با شناخت نشانه‌های مکان در عکس خانوادگی می‌توانیم به دامنه وسیعی از معناهای ضمنی در آنها دست یابیم. محور و اهمیت مکان در عکس خانوادگی بر حول مفهوم خانه است و عمده عکس‌های تاریخ عکس خانوادگی سودای بازگشت به خانه را در سر دارند. هرچند در آغاز به دلیل محدودیت‌های فنی و تکنیکی ابزار بازنمایی‌کننده این شوق با ساخت فضاهایی شبیه به خانه در پرده‌های عکاس‌خانه‌ای پاسخ داده می‌شد، اما بعدها با اختراع فلاش، تغییر در حساسیت فیلم‌ها و تغییرات تکنولوژیک در ابزار بازنمایی به این آرزو پاسخ داده شد. این مقاله درصدد است تا با واکاوی نشانه‌های مکان از طریق مطالعه نشانه‌های درون‌متنی و برون‌متنی عکس‌های خانوادگی در تاریخ عکاسی، به درک معنای مکان در این عکس‌ها و کارکردهای معنایی آن دست یابد.

واژگان کلیدی: عکس خانوادگی، رمزگان، نشانه - معنائشناسی، نه - خانه.

مقدمه

درک و شناخت مکان در عکس‌ها به واسطهٔ مادیت نشانه‌های آن همواره آسان‌تر از نشانه‌های زمان در عکس‌ها است. نشانه‌شناسی زمان در عکس‌های یادگاری و خانوادگی و... عموماً فرآیندی است که از طریق درک و برهم‌کنش مجموعه‌ای از رمزگان‌های اجتماعی، متنی و تفسیری ممکن است.^۱ گاه نشانه‌های برون‌متنی چون پشت‌نویسی عکس‌ها و... نیز کمک شایانی به مخاطب در دریافت زمان خطی می‌کند. هرچند فرآیند ادراک زمان و مکان به گونه‌ای به هم پیوسته است. به طور مثال شعیری در پاسخ به این سؤال که آیا می‌توان زمان را از مکان جدا دانست، معتقد است: «در نشانه - معناشناسی، زمان بدون مکان یا مکان بدون زمان ماده‌هایی هستند که شکل نیافته‌اند. زمان به محض این‌که به دنیای گفتمان راه می‌یابد به نحوی با مکان آمیخته می‌شود. زیرا اتفاق معنایی در خلأ رخ نمی‌دهد. گفته‌پرداز حرکت گفتمانی خود را از نقطه‌ای مکانی به جلو یا عقب هدایت می‌کند» (شعیری، ۱۳۸۵: ۱۹۰).

اما نشانه‌های مکان، نشانه‌هایی مادی و واقعی هستند. مکان به دلیل فضایی که اشغال می‌کند و بعدی که دارد، سوژه را دربر می‌گیرد. از این رو در نشانه‌شناسی مکان درک روابط میان سوژه با محیط و تعریف آن بر این اساس از دغدغه‌های اصلی نشانه‌شناسان مکان و فضا بوده است (گینز، ۲۰۰۶، ص ۱۷۳).

شعیری در مقالهٔ «نوع‌شناسی مکان و نقش آن در تولید و تهدید معنا» تعریف فضا و مکان را به واسطهٔ سوژه می‌داند و معتقد است که «فضا و مکان به واسطهٔ حضور انسان وابسته‌اند، چه این حضور مجازی باشد و چه محقق» (شعیری، ۱۳۹۱: ۹۸). از نظر او هیچ مکانی نیست که به نحوی به هویت سوژه مرتبط نباشد و هر مکان هویتی مکانی است معنادار، عاطفی،

---

^۱ ن. ک کامران، افسانه. (۱۳۹۲)، «نشانه‌شناسی زمان و گذر آن در عکس‌های یادگاری»، فصلنامهٔ هنرهای زیبا، تابستان.

شناختی، انسان‌شناختی، کاربردی، آرامش‌بخش، اضطراب‌انگیز و... و نتیجه می‌گیرد که مکان معنادار است (همان: ۹۹). در واقع سؤال اصلی این مقاله این است که مکان در عکس خانوادگی چگونه بازنمایی می‌شود؟ و چه مکان‌هایی در عکس خانوادگی بازنمایی می‌شوند؟ و چه مکان‌هایی بر خوانش ما از عکس خانوادگی تأثیر گذارند. همچنین با نشانه-معناشناسی مکان در عکس‌های خانوادگی می‌توانیم دریابیم که نشانه‌های مکان در عکس خانوادگی چگونه و از طریق چه فرآیندی دریافت می‌شوند و معنا می‌یابند؟

نشانه - معناشناسی

اگر بپذیریم که نشانه‌شناسی شامل مطالعه بازنمایی و فرآیندهای آن است، برای نشانه‌شناسان واقعیت همیشه با نوعی بازنمایی همراه است (چندلر، ۱۳۸۶: ۹۵). چندلر^۲ در کتاب *مبانی نشانه‌شناسی* معتقد است که نشانه‌شناسان معاصر نشانه‌ها را نه جداگانه، بلکه به عنوان بخشی از «نظام‌های نشانه‌ای» نشانه‌شناختی (مانند رسانه یا ژانر) بررسی می‌کنند؛ این که معناها چگونه ساخته می‌شود و واقعیت چگونه بازنمایی می‌شود. «معناکاوی موضوع تحلیلش متن آن هم متنی گفتمان‌مند است؛ به این تعبیر که متن را سازنده‌ای در بافت و شرایط خاص ایجاد کرده است و از سوی دیگر در بافت و شرایط خاص توسط بازسازنده‌ای دیگر در تعامل با و در حضور سازنده یا غیاب او، تفسیر می‌شود، که همه اینها در شرایط اجتماعی - فرهنگی خاصی انجام می‌پذیرد» (ساسانی، ۱۳۸۹: ۷۷ - ۷۸).

نشانه-معناشناسی مکان در عکس‌های خانوادگی این امکان را برای ما فراهم می‌سازد تا با واکاوی و فهم معنای انواع مکان‌ها در عکس و ارزش‌های نمادین آنها، همچنین ارتباط و پیوستگی میان سوژه و مکان و خواننده با مکان و در نظر گرفتن تداعی‌ها و دلالت‌هایی که مکان می‌تواند محرک آن باشد، به بخشی از فرآیندهای ادراکی و معنایی عکس‌های خانوادگی دست یابیم.

---

^۲ Daniel chandler

تعریف عکس خانوادگی

در تعریف عکس خانوادگی و تمایز آن با عباراتی چون عکس شخصی^۳، عکس خانگی^۴ و عکس سردستی یا آنی^۵ علاوه بر شباهت‌ها و قرابت‌های معنایی و بعضاً همپوشانی‌ها، باید میان آنها بر اساس موضوع پژوهش تفاوت‌هایی قایل شد. پاتریشیا هالند^۶ در مقاله «خوشا نگریستن به عکس‌های خانوادگی» میان تصاویر «خصوصی» یا «شخصی» با «عکس خانوادگی» تمایز قایل می‌شود و معتقد است که زندگی خصوصی ما دامنه گسترده‌تری از زندگی خانوادگی ما را دربر می‌گیرد و با یکسان فرض کردن این دو واژه، چه‌بسا بخشی از تجربیات زندگی خصوصی را نادیده فرض کنیم. هرچند وی معتقد است این‌که عکاسی خصوصی جنبه خانوادگی پیدا کرده است، خود گواهی بر جنبه خانوادگی پیدا کردن زندگی روزمره و گسترش «زندگی خانوادگی» است. از نظر او عکاسی شخصی در متن خانواده‌ها رشد کرد و پایه‌پای تاریخ عکاسی غرب تحول یافت (هالند، ۱۳۹۰، ۱۴۷).

«عکاسی خانگی» نیز اصطلاحی است که اسلیتر^۷، سارواس^۸ و فرولیچ^۹ به کار برده‌اند و دلیل این نام‌گذاری را مرکزیت یافتن خانه برای همه فعالیت‌های عکاسانه دانسته‌اند. هرچند آنان معتقدند که عکاسی در سفر و... نیز در نهایت در بستر خانه دیده و بایگانی می‌شود (Saravas & Frohlich, ۲۰۱۱: ۵). اصطلاح عکاسی سردستی یا آنی نیز پس از اختراع دوربین کدک و تغییر در نوع کار با دوربین‌های راحت و سردستی وضع شد. عکس‌هایی که در لحظه گرفته می‌شود و در آن چون دوربین‌های پیشین نیازمند مدت‌زمان نوردهی بالا، و انواع تنظیمات فنی دوربین نیستیم؛ چیزی که در ادامه

---

۳ personal photography

۴ domestic photography

۵ snapshot photography

۶ Patricia Holland

۷ Dan Slater

۸ Risto Saravas

۹ David M. Frohlich

این روند در عکاسی دیجیتال و انواع دوربین‌های تلفن همراه و دیجیتال و... تحقق یافت. در تعریف عکس یادگاری^{۱۰} نیز باید گفت این عکس می‌تواند پاره‌ای از عکس‌های شخصی، عکس‌های خانگی و حتی عکس‌های سردستی باشد، اما در همه این عکس‌ها باید عنصر خاطره برجسته و متمایز باشد. در واقع در عکس یادگاری «خاطره‌سازی» کارکرد اصلی عکس تلقی می‌شود (زندوکیلی، ۱۳۹۰، ۳۶). در واقع مهم‌ترین ویژگی عکس‌های یادگاری در میان سایر عکس‌ها بازنمایی سیر گذر زمان است.

عکس خانوادگی

با روشن شدن حدود معنایی هریک از عبارات نزدیک به عکس خانوادگی چون عکس خانگی، یادگاری، آبی، و شخصی، تعریف کردن عکس و عکاسی خانوادگی راحت‌تر است. در عکس خانوادگی خانواده و بازنمایی آن محور عکس است و محصولی اجتماعی، اخلاقی و زیبایی‌شناسانه از آن چیزی هستند که خانواده در آن واحد هم عرضه‌کننده و هم متقاضی آن است. فروزان‌پور در رساله خود با عنوان «بررسی تحلیلی ژانر عکاسی خانوادگی با نگاهی به عکس خانوادگی در ایران» در تعریف عکس خانوادگی می‌گوید: «عکس‌های خانوادگی مجموعه‌ای از عکس‌ها را شامل می‌شوند که خانواده در طول عمر خود در زندگی، تولید و جمع‌آوری می‌کند و اغلب آن‌ها را در خانه خود، در آلبوم‌ها یا در محل کار خود نگهداری می‌کند. این مجموعه شامل عکس‌هایی می‌شود که توسط عکاسان حرفه‌ای یا توسط اعضای خانواده، دوستان و یا آشنایان گرفته می‌شود و لحظه‌هایی از زندگی خانوادگی را مستندسازی می‌کند» (فروزان‌پور، ۱۳۹۰، ص ۳۵). البته همه عکس‌هایی که در تاریخ عکاسی به آلبوم‌های خانوادگی راه پیدا کرده‌اند لزوماً عکس‌های خانوادگی نیستند. هالند نیز با واکاوی تاریخ عکس‌های شخصی و خانوادگی نشان می‌دهد که اولین عکس‌هایی که در آلبوم‌ها یافت می‌شدند نه عکس‌های خانواده، که عکس‌های شخصیت‌های معروف، عکس‌های منظره و... بودند. «اولین آلبوم‌های عکاسی به‌هیچ‌وجه "آلبوم خانوادگی" نبودند، بلکه مجموعه‌هایی مشتمل بر عکس‌های خانواده‌های سلطنتی، مشاهیر و سیاستمداران بودند که صحافی درخور توجهی داشتند» (هالند، ۱۳۹۰، ص ۱۶۲).

---

۱۰ memorial photography

با ساده‌تر شدن دوربین‌ها و همه‌گیر شدن عکاسی و همچنین با تکنولوژی چاپ نقطه - سایه^{۱۱}، عکس‌های مشاهیر و کارت‌پستال‌ها از آلبوم خانوادگی حذف شدند و آنچه که از آن پس در آلبوم خانوادگی جای می‌گرفت پرتره‌ها و عکس‌های اعضای خانواده، دوستان و آشنایان بود که به نوعی به خانواده مربوط می‌شد. «خانه و خانواده دو رکن اصلی عکاسی خانوادگی بود که عکاسی حول این دو محور می‌چرخید» (فروزان‌پور، ۱۳۹۰: ۳۵). نکته اصلی در تعریف عکس خانوادگی در نظر گرفتن حدود این تعریف در طول تاریخ عکاسی جهان است. این که عکاسی خانوادگی یکی از قدیمی‌ترین ژانرهای عکاسی است، شکی نیست، اما با تحول تاریخی و فرهنگی و اجتماعی (تغییرات در بافت) و همچنین تغییرات فناوری (تغییرات در رسانه) تعریف آن نیز متأثر از همین عوامل دستخوش تغییر شده است؛ مسئله‌ای که عموماً محققانی چون ساراوس، فرولیچ، هالند و... از کنار آن به‌سادگی عبور کردند. معنای عکس خانوادگی معنای سیال و پویایی است که در طول تاریخ عکاسی دچار تغییر و دگرگونی‌های فراوانی شده است و متأثر از تغییرات خرد و کلان در دو حوزه است: اولی تغییراتی که در سطح خانواده و تعریف آن در صد سال اخیر به وقوع پیوسته است؛ و دیگری تغییراتی که در سطح ساختارهای جامعه به واسطه تغییر در امکان‌های بازنمایی و فناوری اتفاق افتاده است. به طور مثال برای کسانی که هنوز از اینترنت یا شبکه‌های اجتماعی استفاده نمی‌کنند شاید معنای عکس شخصی و خانوادگی یکی باشد.

رابطه مکان و سوژه

در پاسخ به این سؤال که در عکس خانوادگی مکان چگونه تعریف می‌شود و نشانه‌های آن چیست، شاید بیراه نباشد از طریق مطالعه موضوعاتی که در عکس خانوادگی بازنمایی می‌شود به تعریف مکان نیز بپردازیم، چراکه گفتیم مکان در

---

^{۱۱} هافتون: "در لیتوگرافی و طبع و نشر به تصاویری گفته می‌شود که با استفاده از نقاط ریز و منظم (ترام) سایه‌ها و نیم‌سایه‌ها ایجاد شده‌اند به‌طور متعارف چشم نقطه‌ها را از هم تمییز نمی‌دهد و بیننده تغییرات سایه‌ها و نیم‌سایه‌های تصویر چاپ شده را کاملاً پیوسته و تدریجی حس می‌کند. در ایران اصطلاحاً به آن گراوور می‌گویند. تصویری که فاقد ترام باشد در ایران کلیشه نامیده می‌شود".

فرهنگ عکاسی، اسماعیل عباسی، انتشارات سروش، چ چهارم، ۱۳۸۵

ارتباط با سوژه و حضور او معنا می‌یابد. از این رو بعید نیست با مطالعه حضور افراد خانواده در عکس بتوانیم به تعریفی از انواع مکان در عکس خانوادگی برسیم. با ترسیم جدول موضوعات عکس خانوادگی و مقوله‌بندی این موضوعات و دسته‌بندی مکان این عکس‌ها می‌توانیم به رابطه میان سوژه و مکان دست یابیم. جدول زیر به ما کمک می‌کند تا دریابیم موضوعات عکس‌ها در چه مکان‌هایی بازنمایی می‌شوند.

موضوع و مکان عکس‌های خانوادگی

مکان‌ها	موضوعات عکس‌های خانوادگی
خانه، آتلیه عکاسی، مهدکودک یا مدرسه	جشن‌ها (تولد، ازدواج، ختنه‌سوران و...)
خانه، آتلیه و فضاهای طبیعی	روابط میان اعضای خانواده و بازنمایی نقش‌ها (پدری، همسری، فرزندی، رابطه با خویشان، میهمانی‌ها و...) که بیانگر مفاهیمی چون عشق و صمیمیت، خانواده گرم، داشتن والدینی خوب و... است.
خانه، آتلیه	پرتره (بیانگر زیبایی، جوانی و...)
خانه، خیابان، باغ، پارک	آیین‌های مذهبی و فرهنگی (نوروز، سیزده‌به‌در، اعیاد مذهبی و...)
خیابان، در کنار نمادهای شهری، شهر یا کشوری دیگر (فضای بیرونی)، هتل یا مسافرخانه	سفر و گردشگری (پیک‌نیک، سفرهای داخلی و خارجی)
خانه، آتلیه، رستوران، باغ- پارک، مهدکودک، مدرسه	کودکان (به‌تنهایی یا در ارتباط با والدین و... دوستان و موضوعاتی چون جشن‌ها و...)

خانه در عکس خانوادگی

بر اساس جدول یک می‌توانیم به مختصاتی از مکان در عکس‌های خانوادگی دست یابیم. تقریباً به‌غیر از بازنمایی خانواده در سفر و تعطیلات، محل اکثر عکس‌های خانوادگی خانه یا فضایی محصور شبیه به خانه است. خانه به عنوان مکانی درونی‌شده در همه موضوعات عکس‌های خانوادگی حضور دارد. باشلار^{۱۲} در *بوطیقای فضا* همین مسئله را تلویحاً متذکر می‌شود: «هر فضای مسکونی با خود بن‌مایه‌ای از مفهوم خانه را دارد... در رؤیایپردازی‌های ما، خانه گهواره‌ای است بزرگ. متافیزیک محسوس‌گرا نمی‌تواند این حقیقت را نادیده پندارد، زندگی خوب در غلاف حمایت آغاز می‌شود؛ گرم در آغوش خانه» (باشلار، ۱۳۹۱: ۴۶-۴۷). از این رو عجیب نیست که مکان اصلی عکس‌های خانوادگی مکانی درونی، شخصی و بسته است. هرچند عکس‌های خانوادگی در پارک، سفر، باغ و... هم در آلبوم‌های خانوادگی وجود دارند، اما مکان اصلی همه عکس‌های خانوادگی خانه است، چراکه خانه با خاطرات در عکس پیوندی جاودانه می‌یابد. از آنجایی که باشلار می‌نویسد: «ما مدیون خانه‌ایم، بسیاری از خاطرات ما در خانه سکونت می‌یابند. خاطرات ساکت‌اند، هرچه پیوند خاطرات با فضا محکم‌تر شود، خاطرات کامل‌تر می‌شوند» (همان: ۵۰).

بیشتر داستان‌های زندگی خانوادگی در خانه اتفاق می‌افتد. داستان‌های خوب و خوشی چون ازدواج، تولد فرزند، جشن‌های تولد، میهمانی و... در عکس خانوادگی ثبت می‌شود. از این رو باید بگوییم که خانه در عکس‌های خانوادگی در وضعیتی آرمانی به سر می‌برد. خانه‌ها چون صحنه‌های نمایش زندگی خانوادگی پیراسته می‌شوند و بهترین زوایا و اشیای درون آنها در عکس ثبت می‌شوند. هرچند ثبت فضای خانه را باید پس از اختراع دوربین کداک دانست. عکاسی خانوادگی ابتدا در بیرون از خانه (فضای بسته آتلیه یا فضای باز بهره‌مند از نور) شکل گرفت. الگوی تبلیغات کداک زمانی جایگاه محکم‌تری یافت که پیام کداک از «دوباره زیستن اوقات فراغت» رفته‌رفته به سمت «ثبت فضای خصوصی خانه» کشیده شد. به

---

^{۱۲} Gaston Bachelard

موازات معرفی فناوری‌های تازه‌ای چون فیلم‌های حساس‌تر و لنزهای سریع‌تر و بعدتر اضافه شدن گزینۀ عکاسی با فلاش که عکس گرفتن از فضای داخلی را برای عکاسان سردستی ممکن ساخت، تبلیغات کداک هرچه بیشتر بر فضای داخلی خانه‌ها و ارزش پرتره‌های خانگی تمرکز یافت (Saravas & Frohlich, op. cit: ۶۲). دوربین براونی کداک به سال ۱۹۰۰ که به عنوان دوربین کودکان به بازار عرضه شد، قدمی به سمت فضای داخلی خانه‌ها بود. پیشرفت دیگر، معرفی و عرضه فیلم سریع‌تر در سال ۱۹۱۳ بود که عکاسی داخلی را امکان‌پذیر کرد (ibid: ۵۷). بعدتر در دهه ۱۹۳۰ با معرفی فلاش‌ها، خانه بیشترین فضای داخلی‌ای بود که در عکس‌ها تصویر می‌شد و همگام با این نوآوری‌ها تبلیغات کداک شروع کرد به نشان دادن فضاهای داخلی خانه‌ها و تأکید بر ارزش پرتره‌های خانوادگی. با معرفی دوربین به حوزه خانوادگی خانواده‌های معمولی، عکس گرفتن به ابزاری برای ثبت ارتباطات و آیین‌های اجتماعی و ابزاری برای بازنمایی خود تبدیل شد. پس از طی این فرآیندهای فناورانه در دوربین عکاسی به عنوان ابزار بازنمایی‌کننده بود که عکس‌های خانوادگی به آغوش خانه بازگشتند. با بازنمایی فضای داخلی خانه‌ها در عکس، اشیا نیز در خانه جلوه نمادین یافت. در هر دوره‌ای خانه با برخی از ابزارهای صحنه چون مبلمان، فرش، تلویزیون، کمد، آینه، گل و... معنا می‌یافت و حضور هر یک از این اشیا بر وجهی نمادین از خانه و زندگی خانوادگی تأکید می‌کرد (تصویر یک).

تصویر ۱- نمای داخلی یک خانه ایرانی، ۱۳۵۷ (مجموعه حمیده محبی)

فضاها در عکس‌های خانوادگی را می‌توان به دو دسته فضای داخلی و بیرونی یا فضای خصوصی و عمومی تقسیم کرد. فضای خصوصی در عکس خانوادگی همان فضای خانه است که هرکدام از بخش‌های خانه نسبت به دیگری می‌تواند به فضای نیمه‌خصوصی، نیمه‌عمومی و... تقسیم شود. حیاط نیز فضای عمومی‌تری نسبت به ایوان یا هال است (تصویر ۲). به طور مثال ایوان در خانه فضایی نیمه‌خصوصی محسوب می‌شود. اکثر عکس‌های در خانه برای استفاده از نور در ایوان گرفته می‌شد. به طور مثال ارنست هولتسر، عکاس ارمنی، از خانواده‌اش در ایوان خانه، که با عناصری از فضای داخلی خانه نظیر صندلی، میز کوچک، گلدان و... تزیین شده بود، عکاسی می‌کرد تا با وجود محدودیت‌های ابزارهای عکاسی بتواند فضای درون خانه را در عکس‌های خانوادگی‌اش ثبت کند. اتاق خواب نیز فضای خصوصی‌تری از ایوان یا هال محسوب می‌شود. نشانه‌شناسی مکان در عکس خانوادگی به گونه‌ای با نشانه‌شناسی معماری نیز هم‌بسته است: تقسیمات و ادراکاتی که نشانه‌شناسان معماری از فضا دارند، چون تقسیم فضا به باز و بسته، عمومی و خصوصی و...

تصویر ۲- نمای یک خانه در اصفهان

منبع: چهره‌های اصفهان: سیر تحول عکاسی پرتره‌نگار در اصفهان

رابطه مکان و اشیا

پیش‌تر گفتیم که می‌توانیم رابطه مکان را با سوژه و حضور او در عکس تعریف کنیم. همچنین می‌توان برای شناسایی مکان در عکس به حضور اشیا و کارکردهای متنوع و گوناگون آن نیز اشاره کرد. در واقع مکان همواره با حضور اشیا و نحوه استفاده سوژه از آنها از دیگر فضاها متمایز می‌شود. فضاهای همگانی‌تر خانه با دکوراسیونی متفاوت از فضاهای خصوصی خانه و اشیایی که در آن به کار رفته است متمایز می‌شوند. در عکس‌های خانوادگی عموماً برخی از مکان‌های خانه حذف می‌شوند و غایب‌اند و به تبع آن برخی از اشیا به‌ندرت در عکس‌های خانوادگی بازنمایی می‌شوند و برخی از فضاها و اشیا برجسته‌تر می‌شوند. به طور مثال در میان عکس‌های خانوادگی از آشپزخانه و اتاق خواب کمتر عکسی می‌بینیم و بیشتر عکس‌ها در فضاهای رسمی‌تر و عمومی‌تری چون هال، اتاق پذیرایی، ایوان و حیاط گرفته شده است. در تاریخ عکس‌های خانوادگی اشیایی به واسطه بازنمایی مکان امکان حضور یافته‌اند و اشیایی به‌ندرت در عکس ثبت شده‌اند؛ هرچند که این مسئله به گونه‌ای تاریخی و فرهنگی است. در واقع رمزگان‌های اجتماعی چون مد بر بازنمایی برخی از اشیا و کارکردهای نمادین آنها در عکس‌های خانوادگی تأثیرگذار بوده است.

پرده‌ها و فضاسازی در عکس خانوادگی

نکته جالب توجه در تاریخ عکس خانوادگی شوق بازگشت به خانه است. عکاسان آتلیه‌ای از دیرباز تاکنون، به‌ویژه در زمانی که عکاسی از خانه و درون آن ممکن نبود، در عکس‌های آتلیه‌ای از پرده‌هایی که دورنمایی از خانه را عموماً به سبک

اروپایی نشان می‌داد، اشیاء و لوازم خانه چون صندلی، گلدان، فرش یا قالیچه و یا عناصری از معماری خانه چون پله، ستون و... جهت القای احساس آرامش و راحتی خانه استفاده می‌کردند. در تصویر ۳ می‌بینیم که چگونه پرده‌ای با دورنمای خانه‌ای اروپایی با ادوات خانه نظیر گلدان شمعدانی، فرش، صندلی و میز ترکیب شده است تا بتواند حسی از خانه و صمیمیت را القا کند. در واقع فضا سازی در عکس خانوادگی در جهت اهداف و کارکردهای عکس خانوادگی است. تمهیداتی چون حذف فضای آشفته و معیوب از عکس خانوادگی با استفاده از پرده، فرش، دیوار، استفاده از پرده‌های نقاشی شده و... سبب می‌شد تا فضای خانه که محل هم‌گرایی اعضای خانواده است، در عکس نیز به عنوان مکانی آرامش‌بخش، زیبا و رؤیایی تصویر شود.

تصویر ۳- دورنمای خانه‌ای اروپایی در عکس ایرانی

منبع: به یاد شیراز

البته استفاده از پرده در عکاسی بیشتر تمهیدی تکنیکی برای جداسازی سوژه از پس‌زمینه بوده است که منجر به حذف یا محدود کردن فضای پشت صحنه می‌شد. همچنین استفاده از پرده‌های نقاشی در تاریخ عکاسی ایران که وامدار عکاسان روس است، به فضا سازی عکس‌های خانوادگی کمک کرده است (تصویر ۳).

ترابی در *عکاس‌خانه‌ایم* معتقد است که سنت استفاده از پس‌زمینه یا پرده در عکس‌های زیارتی مشهد را باید از سال‌هایی که عکاسانی از عشق‌آباد به مشهد آمده بودند و با موضوع مناظر روسی به همراه ابزار و صحنه‌هایی چون پرده‌های بلند در کنار نقاشی منظره و نیم‌ستون با زنجیر و میزهایی با پایه‌های بلند و چارپایه عکاسی می‌کردند، جست‌وجو کرد. نقاشان اولین پرده‌های حرم، در واقع همان نقاشان پرچم‌ها و علم‌های عاشورا بودند و در اصل باید آنان را از اسلاف نقاشان قهوه‌خانه‌ها و پرده‌های تعزیه دانست. سبک این نقاشی‌ها، پرسپکتیو ناقص، همچنین نوع قلم‌گیری، تضاد و غلظت رنگ و... را باید از ویژگی‌های این نوع نقاشی دانست (ترابی، ۱۳۸۳: ۷۳-۷۴).^{۱۳}

خلق فضاها و نماهای بیرونی از طریق به‌کارگیری پرده‌های نقاشی منظره و دورنما، فضای اروپایی و خارجی از طریق نقاشی‌های مناظر شهری یا روستایی اروپایی، فضای مذهبی از طریق پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای، بارگاه امام رضا (تصویر ۵) و... و فضاهای رمانتیک و عاشقانه از طریق نقاشی‌هایی با موضوع عشاق، تصاویر فرشتگان و... بود. در واقع عکاسی با شکل دادن به مکان و ابزارهای صحنه دکوراسیون، اشیا و... معنای فضا و فضاسازی در عکس را خلق کرد.

---

^{۱۳} برای مطالعه بیشتر ن. ک کامران، افسانه. (۱۳۹۱) «نشانه‌شناسی تطبیقی عکس‌های زیارتی در گذشته و امروز، *نقشه‌نامه*، ش ۲.

تصویر ۴- استفاده از پرده‌های قلم کار در عکس خانوادگی

منبع: چهره‌های اصفهان: سیر تحول عکاسی پرترنگار در اصفهان

تصویر ۵- استفاده از پرده نقاشی بارگاه امام رضا (ع) در عکس

زیارتی، دهه ۵۰ منبع: آرشیو شخصی مهدی منادی

استفاده از پرده‌ها به عنوان جدا و حذف‌کننده در فضای خانه یا آتلیه و انتخاب چند شیء از جمله گلدان، صندلی، فرش و... که تداعی‌گر فضای خانه در این عکس‌هاست، به عبارتی گونه‌ای فضاسازی برای «نه-خانه» است. همان‌گونه که باشلار می‌گوید: «بیرون خانه مسکون، جهان زمستانی، جهانی ساده و بیرنگ خواهد بود: نه - خانه، درست به همان صورتی که متافیزیسین‌ها از نه-من سخن می‌گویند. و به‌سادگی می‌توان میان خانه و نه - خانه هرگونه تضادی را برانگیخت. درون خانه چه‌بسا چیزی ناهمگون و متکثر باشد» (باشلار، ۱۳۹۱: ۸۱).

نه - خانه با آن‌که برخی از نشانه‌های خانه و زندگی خانوادگی را به همراه دارد، با حذف پشت صحنه و نشانه‌هایی که ممکن است در مدیریت تأثیرگذاری^{۱۴} خانواده نقش داشته باشد، خود را به عنوان مکانی مادی، ترکیبی و غیرواقعی در عکس نشان می‌دهد. هرچند کارکردهای زیبایی‌شناسیک پرده‌ها را نیز نباید در عکس‌ها از خاطر برد که عموماً در آتلیه‌های

مدیریت تأثیرگذاری: به کلیه تمهیداتی گفته می‌شود که افراد در کنش‌های فردی و اجتماعی‌شان به کار می‌گیرند تا بتوانند از طریق نقش‌ها جلوی صحنه را مدیریت کنند. در عکس‌های خانوادگی اعضای خانواده ضمن آنکه بر بازنمایی خود و وضعیت پوشش و آرایش مدیریت می‌کنند بلکه با استفاده از^{۱۴} انواع فنون بازنمایی فضای خانه را نیز در عکس‌ها مدیریت می‌کنند.

عکاسی چنین کاربردی دارد و در جهت فضا سازی و دادن عمق به تصاویر عکاسی کمک می‌کند؛ چراکه با ایجاد فاصله کاذب میان سوژه و پس‌زمینه گونه جدیدی از فضا خلق می‌شود که ساختار عکس را به فضا سازی اسطوره‌ای و تصویر آرمانی نزدیک می‌سازد.

تصویر ۶- استفاده از فرش به عنوان پرده

منبع: چهره‌های اصفهان: سیر تحول عکاسی پرتره‌نگار در اصفهان

تصویر ۹- استفاده از پرده برای فضاسازی
منبع: چهره‌های اصفهان: سیر تحول عکاسی پرترنگار
در اصفهان

تصویر ۸- استفاده از پرده برای حذف پشت صحنه،
خانواده برال، ۱۳۰۵ منبع: تاریخ شفاهی بهبود در ایران

تصویر ۷- استفاده از پرده برای ایجاد عمق در
عکاس‌خانه منبع: چهره‌های اصفهان: سیر تحول
عکاسی پرترنگار در اصفهان

فضای بیرون خانه در عکس خانوادگی

پیش‌تر گفتیم که محل عمده عکس‌های خانوادگی پس از رواج دوربین کدک، در خانه و یا در فضای نه- خانه است. نه- خانه در واقع فضایی بیرونی نیست، بلکه بخشی از خانه، آتلیه عکاسی و... است که سوژه از پس‌زمینه یا طبق نظریه «صحنه نمایشی»^{۱۵} گافمن^{۱۶} از پشت صحنه با پرده‌ای جدا می‌شود. در نه - خانه برخی از نشانه‌های زندگی خانوادگی چون اشیا و... وجود دارد تا تداعی‌گر زندگی در خانه و آرامش درون آن باشد. اما عکس‌های خانوادگی زیادی هم از آغاز تاریخ عکس خانوادگی وجود دارد که در فضای بیرون از خانه چون باغ، کنار نمادهای باستانی و شهری، پارک، مناظر

^{۱۵} دیدگاه «صحنه نمایشی» روشی است که در آن از استعاره صحنه نمایش، بازیگران و حضار یا بینندگان در کنش‌های متقابل و تعاملات زندگی روزمره استفاده می‌شود. آدم‌ها، برای نگهداشت تصویر ثابتی از خود، برای مخاطبان اجتماعی‌شان اجرای نقش می‌کنند. زندگی اجتماعی یک رشته اجرای نقش‌های نمایشی همانند ایفای نقش در صحنه تئاتر است که انسان‌ها می‌کوشند تا تصویری آرمانی از خودشان به نمایش بگذارند (گافمن، ۱۳۹۱).

^{۱۶} Eaving Gofman

طبیعی و... گرفته شده است. این بخش از عکس‌های خانوادگی در طبقه‌بندی‌هایی چون عکس توریستی یا سفر، عکس یادگاری و... هم قرار می‌گیرند. از مهم‌ترین مشخصه‌های مکان بیرونی در عکس خانوادگی بازنمایی گروه خانواده (ترکیبی از خانواده کانونی با اعضای فامیل و دوستان و...) است. عکس‌های سفر شامل سفرهای کوتاه و یک‌روزه که گاه آیین‌ها و مناسک ملی، دینی و فرهنگی محمل این سفرهاست، چون سیزده‌به‌در، نوروز و... هم می‌شود.

در واقع محیط روزمره و زندگی برای خانواده فی‌نفسه ارزش چندانی برای عکس شدن ندارد. آن‌گونه که بورديو می‌گوید:

چشم‌اندازها و بناهای تاریخی در عکس‌های لحظه‌ای تعطیلات، به‌سان آرایه‌ها یا نشانه‌ها پدیدار می‌شوند؛ این به آن علت است که عکاسی عامیانه سعی دارد تا مواجههٔ یگانه میان یک فرد و یک مکان مقدس (هرچند که می‌تواند از سوی هزاران فرد در شرایط یکسانی تجربه شود)، میان یک لحظهٔ کاملاً خاص در زندگی او و مکانی که به خاطر بازده زیاد نمادین‌اش استثنایی است را تقدیس کند. مناسبت مسافرت ماه‌عسل مکان‌هایی را که به آن‌ها سفر می‌شود شأن و شکوه می‌بخشد و باشکوه‌ترین مکان در بین آن‌ها مناسبت مسافرت را شکوهمند می‌سازد. نشانهٔ ماه‌عسل تمام‌عیار این است که زن و شوهر عکسی از خود در برابر برج ایفل گرفته باشند، زیرا پاریس یعنی برج ایفل، ماه‌عسل واقعی یعنی ماه‌عسل در پاریس (بورديو، ۱۳۸۷: ۵۲).

نکته‌ای که بورديو به آن می‌پردازد این است که مکان فی‌نفسه و جدا از سوژه و موضوع جذابیتی برای بازنمایی در عکس خانوادگی ندارد؛ هرچند که مکان همواره سوژهٔ مناسبی برای عکس‌های معماری، مستند و هنری بوده است. در فضای بیرونی هر مکانی که پتانسیل‌های معنایی بالاتری داشته باشد به عنوان مکان مناسب برای عکس خانوادگی در نظر گرفته می‌شود. به طور مثال خانواده‌ها در سفر عموماً در کنار نمادهای شهری یا تاریخی معروف می‌ایستند و عکس می‌اندازند. ممکن است نشانه‌ای از مکان (برج ایفل) برای آنان معنایی نمادین داشته باشد، چراکه علاوه بر آن که همگان با دیدن تصویر برج درمی‌یابند که سفر آنها به پاریس و فرانسه بوده است، به همراه تصویر پاریس، معانی ضمنی نیز از نحوهٔ گذران اوقات فراغت، وضعیت اقتصادی، سلیقه و... با عکس گرفتن کنار برج ایفل منتقل می‌شود (کامران، ۱۳۹۲: ۲۶۰).

رابطهٔ رمزگان و مکان (برهم کنش رمزگان‌ها)

اهمیت مکان و فضا در عکس خانوادگی به دلیل آن است که هر مکان و فضا مجموعه‌ای از رمزگان‌های اجتماعی، متنی و تفسیری را با خود به عکس منتقل می‌کند که از طریق این رمزگان‌ها می‌توان به دلالت‌های معنایی عکس دست یافت. به دلیل دامنهٔ گسترده و انتقال سریع رمزگان مکانی است که مجریان همواره نسبت به نشت اطلاعات پشت صحنه (مکان) به جلوی صحنه و سواس و دقت عمل دارند. به طور مثال با نگاه کردن به عکسی خانوادگی در صورتی که نمایی از خانه و اشیای درون آن را ببینید، می‌توانید به وضعیت اقتصادی، سلیقه، دکوراسیون و سطح فرهنگی آن خانواده نیز تا حدودی پی ببرید. در صورتی که در چهره‌ها (لباس و آرایش) کمتر می‌توان اطلاعاتی از این دست را به چنگ آورد. به طور مثال در تصویر ۱۰ که عکسی خانوادگی از فضای داخلی اتاقی است، با گونه‌ای تهی بودن و فقدان دکوراسیون مناسب یک اتاق نشیمن، پراکندگی و عدم انسجام درونی یک خانه و زندگی خانوادگی مواجه هستیم. چمدان و ساک گوشهٔ تصویر، همچنین پراکندگی آدم‌های درون عکس نشان می‌دهد که این عکس بیانگر لحظهٔ خاصی است. عکس مربوط به اواخر دههٔ ۵۰ است و متعلق به خانواده‌ای جنوبی است که پس از بمباران در جنگ تحمیلی به شیراز رفته‌اند و در واقع چند خانواده در یک خانه زندگی می‌کردند. با درک این مسئله، تهی بودن و عدم انسجام فضا برای ما روشن می‌شود. مکان نشانه‌هایی را به خوانشگر نشان می‌دهد که از طریق فهم رمزگان‌های مستتر در آن می‌توان دریافت که چنین وضعیتی عادی نیست؛ چراکه خانه و فضای درونی آن بیانگر پراکندگی است. جنگ، مهاجرت، بیماری و... موضوعاتی است که ندرتاً در عکس خانوادگی ثبت می‌شود زیرا عکس خانوادگی به قول بورديو «نمایش وحدت جمعی و اتحاد خانواده است» (بورديو، ۱۳۸۷)

تصویر ۱۰- خانواده جنوبی در زمان جنگ (اواخر دهه ۵۰)

منبع: آرشیو شخصی مهدی منادی

نشانه‌های برون‌متنی

گاه نشانه‌های برون‌متنی چون انواع پشت‌نویسی‌ها و حاشیه‌نویسی‌ها نیز می‌تواند به خواننده در تشخیص مکان در عکس‌های خانوادگی - خصوصاً عکس‌هایی که به دلیل فاصله تاریخی برخی از رمزگان‌هایشان مهجور مانده‌اند - کمک شایانی کند. از مهم‌ترین یادداشت‌ها و شرح عکس‌هایی که امروزه در تاریخ عکاسی ایران کمک بسیاری به شناخت مکان و زمان عکس می‌کند، می‌توان از نوشته‌های ناصرالدین‌شاه بر حاشیه عکس‌هایی که خود و دیگران گرفته‌اند، یاد کرد (طهماسب‌پور، ۱۳۸۱: ۳۴)^{۱۷}. در واقع همان‌گونه که بارت می‌گوید، زیرنویس می‌تواند همچون لنگر نقش محدودکننده‌ای برای معنای عکس داشته باشد (Barthes, ۱۹۷۷: ۳۸).

---

۱۵. طهماسب‌پور در کتاب *ناصرالدین‌شاه عکاس معتقد* است که نوشته‌های ناصرالدین‌شاه بر حاشیه عکس‌ها سبب شده است که امروزه بتوانیم نکات جالبی را از عکس‌ها بفهمیم و همچنین این نوشته‌ها نقش روشنگرانه‌ای در تدوین صحیح تاریخ عکاسی در ایران داشته‌اند.

زیرنویس عموماً دو نقش عمده را برای عکس ایفا می‌کند: جلب توجه بیننده به ویژگی‌های معین (در واقع متن نوشتاری نقش راهنما را برای بیننده بر عهده دارد)؛ و افزودن اطلاعاتی از حوزه‌های دیگر به عکس که ممکن است خصلتی فراتر از گستره نظام بازنمایی عکاسانه باشد (Wright, ۱۹۹۹: ۱۰۵). همین نقش دوم زیرنویس است که کمک می‌کند تا بیننده به دریافت زمان و مکان در عکس نایل شود.

نتیجه

درک مکان در عکس‌های خانوادگی فرآیندی نشانه-معناشناسانه است که به واسطه حضور اشیا، رابطه میان سوژه و مکان و همچنین رابطه خواننده این عکس‌ها با مکان و متن عکس‌های خانوادگی ممکن می‌شود. خانه در عکس‌های خانوادگی مکانی آرمانی است که با مدیریت توسط افراد درون عکس یا عکاس، بخش‌هایی از آن انتخاب می‌شود. عکس خانوادگی از آنجایی که به تعبیر بوردیو قرار است بیانگر وحدت جمعی و اتحاد خانواده باشد و در واقع تصویری نمایشی است از خانواده در همه فضاهای خانواده امکان بازنمایی ندارد. بخش‌هایی از خانه که به این تصویرپردازی کمک کنند در طول تاریخ برجسته شده‌اند و بخش‌هایی از خانه به ندرت امکان بازنمایی یافته‌اند. از این رو حتی در عکس‌های استودیویی خانوادگی نیز به‌رغم حذف فضای خانه گاه اشیا و تصاویر و پرده‌هایی می‌تواند تداعی گر خانه و فضای گرم و دلنشین زندگی خانوادگی باشد. در واقع مکان آرمانی و رؤیایی همه عکس‌های خانوادگی، خانه است. و تمامی عکس‌های خانوادگی سودای بازگشت به خانه را در خود پنهان می‌کنند.

منابع:

فارسی

- باشلار، گاستون. (۱۳۹۱)، *بوطیقای فضا*، ترجمهٔ مریم کمالی و محمد شیربچه، تهران، انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- بوردیو، پیر. (۱۳۸۷)، *عکاسی، هنر میان مایه*، ترجمهٔ کیهان ولی نژاد، تهران، دیگر.
- ترابی، نسرين. (۱۳۸۳)، *عکاس خانه ایام*، تهران، کلهر.
- چندلر، دانیل. (۱۳۸۶)، *مبانی نشانه‌شناسی*، ترجمهٔ مهدی پارسا، تهران، سورهٔ مهر.
- زند و کیلی، سارا. (۱۳۹۰)، «تحلیل کارکردهای عکس شخصی در فضای مجازی»، پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد عکاسی، دانشکدهٔ هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- دمندان، پریسا. (۱۳۹۰)، *چهره‌های اصفهان: سیر تحول عکاسی پرتره‌نگار در اصفهان*، نشر نظر.
- ساسانی، فرهاد. (۱۳۸۹)، *معناکاوی: به سوی نشانه‌شناسی اجتماعی*، تهران، علم.
- شعیری، حمیدرضا. (۱۳۸۵)، *تجزیه و تحلیل نشانه - معناشناختی گفتمان*، تهران، سمت.
- شعیری، حمیدرضا. (۱۳۹۱)، «نوع‌شناسی مکان و نقش آن در تولید و تهدید معنا»، *مجموعه مقالات نشانه‌شناسی مکان*، تهران، سخن.
- صانع، منصور. (۱۳۸۲)، *به یاد شیراز: عکس‌های قدیمی شیراز*، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی شیراز.
- طهماسب‌پور، محمدرضا. (۱۳۸۱)، *ناصرالدین‌شاه عکاس*، چاپ دوم، تهران، تاریخ ایران.
- فروزان‌پور، سیده‌ملیکا. (۱۳۹۰)، «بررسی تحلیلی ژانر عکاسی خانوادگی با نگاهی به عکس‌های خانوادگی در ایران»، پایان‌نامهٔ کارشناسی رشتهٔ عکاسی، دانشگاه تهران.
- کامران، افسانه. (۱۳۹۲)، «نشانه‌شناسی نمادهای شهری در عکس‌های یادگاری»، *مجموعه مقالات سمینار بازنمایی فضای شهری در هنر و ادبیات*، تهران، نشر شهر.
- گافمن، اروینگ. (۱۳۹۱)، *نمود خود در زندگی روزمره*، ترجمهٔ مسعود کیانپور، تهران، مرکز.

- هالند، پاتریشیا. (۱۳۹۰)، «خوشا نگرستن به عکس‌های شخصی و عکاسی مردم‌پسند»، ترجمه سولماز ختایی‌لو و ویدا قدسی رائی، عکاسی: درآمدی انتقادی، ویراسته ولز، لیز، (گروه مترجمان)، تهران، مینوی خرد.

انگلیسی

- Berths, Roland. (۱۹۷۷), *Image- Music-Text*, London, Fontana.
- Saravas, Riso & frohlich, David M. (۲۰۱۱), *From Snap Shots to Social Media; The Changing Picture of Domestic Photography*, London, Springer.
- Wright, Trance. (۱۹۹۹), *The photography Handbook*, London, Routledge.